УДК 81´373.232.4

Э.Х. Кадирова,
Г.Ч. Фәйзуллина

ТУБЫЛ ГУБЕРНАСЫНЫҢ XIX ГАСЫР ҺӘМ XX ГАСЫР БАШЫ МЕТРИКА КЕНӘГӘЛӘРЕНДӘ ТУГАНЛЫК АТАМАЛАРЫ

В качестве источника метрические книги, прежде всего, интересуют историков с точки зрения генеалогических и демографических исследований. Кроме того, они дают богатый материал и для лингвистических исследований. Изучение метрических документов позволяет рассмотреть разные пласты лексики. В статье дается описание терминов родства в метрических книгах Тобольской губернии XIX – начала XX века. Результаты исследования интересны как ценный источник для татарской исторической лексикологии и диалектологии.

Ключевые слова: татарский литературный язык, термины родства, сибирские татары, Тобольская губерния, метрические книги.

As a source, metric books are primarily of interest to historians from the point of view of genealogical and demographic studies. In addition, they provide rich material for linguistic research. The study of metric documents allows you to consider different layers of vocabulary. The article describes the kinship terms in the metric books of the Tobolsk province of the 19th – early 20th centuries. The results of the study are interesting as a valuable source for Tatar historical lexicology and dialectology.

Keywords: Tatar literary language, kinship terms, Siberian Tatars, Tobolsk province, metric books.

Мәкаләдә себер татарларының XIX гасыр һәм XX гасыр башы метрика кенәгәләрендә урын алган туганлык атамаларын барлап, анализ бирү максаты куела.

Тикшеренү объекты – Тубыл губернасы Тубыл өязенең XIX гасыр һәм XX гасыр башына караган кульязма метрика кенәгәләре.

Анализ өчен Күкрәнде, Әшле, Комарау юрталарының XIX гасырның 30 нчы елларыннан XX гасыр башына кадәрге чорда теркәлгән документлары алынды. Күкрәнде документларында – Күкрәнде, Кундан, Ләчек, Әшле кенәгәләрендә – Әшле, Комарау текстларында Комарау һәм Хан авыллары халкы турында мәгълүматлар китерелә. Язмаларда 1) туган балалар, 2) никахлашкан, аерылышкан һәм 3) үлгән кешеләр теркәлгән.

Туганлык терминнары телнең иң борынгы катламын тәшкил итәләр һәм, нигездә, үзгәрешсез сакланалар. Мондый терминнар безнең тарафтан каралган документларда утыздан артык исәпләнә һәм алар туганлыкның барлык төп төшенчәләрен үз эченә ала.

Төрки тел белемендә дә Л.А. Покровскаяның «Термины родства в тюркских языках» исемле мәкаләсе үзенең күләме, эчтәлегенең

тирәнлеге белән аерылып тора һәм бүгенге көндә дә әһәмиятен югалтмый [Покровская]. Татар телендә туганлык терминнарын монографик планда Д.Б. Рамазанова өйрәнә [Рамазанова]. Әлеге галимнәрнең хезмәтләрендә туганлык терминнары 1) кан буенча һәм 2) никах буенча кардәшлек атамалары дип аерып карала.

Кан буенча кардәшлекнең төп төшенчәләре – бабай һәм әби, ата һәм ана, ул һәм кыз, абый һәм сеңел.

Әйтергә кирәк: метрика кенәгәләре махсус тәртип белән тутырыла [Фәйзуллина, Кадыйрова, б. 18–21]. Туу турындагыларында баланың җенесен белдергән атама һәм аның атасы белән анасы турында мәгълүмат китерелсә, вафатларны исәпкә алганнарында бары тик мәрхүмнең үзе турындагы мәгълүмат бирелә. Никах документлары туганлык атамаларына иң бай бүлек санала. Аларда булачак ир белән хатын, аларның этиләре (кайбер очракларда бабалары турында да өстәмә китерелә), никахның шаһитлары турында тулы мәгълүмат язылганлыктан, атамалар арта. Күпчелек очракларда шаһитлар килен белән кияүнең туганнары булганлыктан, документлар туганлык терминнарына байый. Тагын шуны әйтергә кирәк: шаһитларның ирләр арасыннан булырга тиешлегеннән чыгып, текстларда ир җенесенә кагылышлы туганлык терминнары урын ала. Һәр очракка аерым тукталыйк.

Документларның аерым кысага салынган булуы һәм аларда даими гыйбарәләр белән эш итү мәҗбүрилеге бер төрлерәк лексемалар кулланылуга китерә. Туу документларында *атасы* (его (ее) отец), *анасы* (его (ее) мать) сүзләре килә: ***Атасы*** *ясаклы Хабибулла,* ***анасы*** *Янбикә* (Әшле), ***Атасы*** *ясаклы Тукдаган,* ***анасы*** *Сөярбикә* (Күкрәнде), ***Атасы*** *сарт Түләк,* ***анасы*** *Мәликә* (Комарау). Никах язулары өлешендә *ата* сүзенең *атасы*, *эткәсе, этекәсе* формалары урын ала: *Кыз тарафыннан* ***эткәсе*** *Уразмөхәммәд Торыш углы вәли вәкил булды* (Күкрәнде); *Кыз тарафыннан* ***этекәсе*** *Бикбулат Кубшан углы вәли вәкил булды вә кияү тарафыннан* ***этекәсе*** *Сәфәр Ходайкол углы вәли вәкил булды* (Әшле); *Кыз тарафыннан* ***атасы*** *Мөхәммәднияз Мөхәммәдбакый углы вәли вәкил булды* (Комарау). *Әткә* сүзе тубыл-иртыш диалектында эти мәгънәсендә кулланыла [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, б. 89], *этекә* формасының да әлеге диалектта шул төшенчәне белдерүе мәгълүм. Кайбер документларда *ата, эткә*, *этекә* сүзенең мәгънәсен конкретлаштыру максатыннан, *тугма этекәсе* (родной отец) атамасы килә: *Мәзкурә кызым Сәрибә өчен вәли вәкил* ***тугма этекәсе*** *Бикбулат Кубшан углы әлимза кылдым* (Әшле). Әшле метрика китапларындагы 1861 елгы никах документларында *үгәй этекәсе* атамасы очрый. Ул *үгәй кыз* атамасы белән янәшә килә: *Мәзкурә* ***үгәй кызым*** *Шәкәр өчен вәли вәкил этекәсе Габдерәхим Теләүбирде әлимза кылдым. – Кыз тарафыннан* ***үгәй этекәсе*** *Габдерәхим Теләүбирде углы вәли вәкил булды* (Әшле). Ике янәшә мисалда аерма шунда: текст атаның үзе исеменнән язылганда – *этекәсе*, мәчет вәкиле тарафыннан язылган өлешендә *үгәй этекәсе* дип бирелә. Комарау документларында *асраган атасы* термины очрады: *Кыз тарафыннан*

***асраган атасы** Мөхәммәдрузый Гомәр мәрхүм углы вәли вәкил булды* (Комарау). Тагын бер үзенчәлекле очрак бар: *Кыз тарафындан **үгәй атасы** казак Алимбай Йулдаш углы Корманоф хазир булуб, вәли вәкил булды вә кияү тарафындан **үз атасы** Мөхәммәдкасыйм Һәвазбакый углы Бикшаноф хазир булуб, вәли вәкил булды*. Бу мисалда *үгәй атасы* атамасына *үз атасы* термины каршы куела. Шунда ук үги әтисе исеменнән әлеге документны тутыручы дин әһеле *мәзкурә кызым* дип күрсәтә, *үгәй кызым* дими: *Мәзкур шартга **мәзкурә кызым** Хәлимәбикә Сөйдүк кызының ризалыгы илән вә аның хат белмәслеге өчен вә хазир соравы илән мән Алимбай Йулдашов Корманоф кулум куйдым* (Комарау). *Үз атам* очрагы XVII йөз эш кәгазьләрендә дә теркәлгән [Старотатарская..., с. 149]. Шул ук төбәк текстларында атаның үги кызын *асраган кызым* дип атаган мисал да бар: *Мәзкур шартга мәзкурә **асраган кызым** Рәсәләнең ризалыгы илән, вә аның хат белмәслеге өчен, вә аның хазир соравы илән, мән вәли вәкил булгучы Рузыймөхәммәд Гомәр мәрхүм углы кулум куйдум* (Комарау).

Шул рәвешле, ата һәм ана төшенчәләрен бирүдә Тубыл губернасы метрика китапларын тутыручылар тарафыннан *атасы, анасы, әткәсе, әтекәсе, үгәй әтекәсе, тугма әтекәсе, үгәй атасы, үз атасы, асраган атасы* атамалары файдаланыла. Әлеге терминнар иске татар язма истәлекләрендә очрый, хәзерге татар әдәби телендә һәм сөйләшләрдә актив кулланыла.

Никах кенәгәләрендә кызның да, кияүнең дә шаһитлары булып, нигездә, әтиләре яки ир туганнары килә. Әшле текстларында бер урында бабай термины очрады: *Кыз тарафындан **бабасы** Госман Назарбакый углы вәли вәкил булды* (Әшле). Комарау никах документларында кызыклы мисал теркәлгән. Документны тутыручы бабайның кызның анасының атасы икәнлегенә басым ясый: *Кыз тарафындан **анасының атасы** Рәхмәтулла Мәмәтйар углы вәли вәкил булды.*

Кечкенә яшьтәге сабыйларны, кыз баланы һәм ир баланы атау өчен күп очракта документларда *углан* сүзе кулланыла, ягъни *кыз углан, ир углан.* Күкрәнде, Әшле, Комарау документларында туу турындагы текстларда ир бала һәм кыз баланы шушы рәвешле теркиләр: ***Кыз углан** Әминә, **ир углан** Яшәр.* Комарау китапларында берничә елгы язмаларда *кыз Бибизаһирә, ир углан Торуш* формасы килә, ягъни кыз балага углан сүзе язылмый. *Ир Нәҗмеддин, кыз Зарифа* кебек бирү очраклары да бар. Әшле һәм Күкрәнде юрталарының вафат булганнарны теркәү текстларында алар белән беррәттән гарәп алынмалары *сабый* (ир бала), *сабыя* (кыз бала) лексемалары килә: *сабыя Уразбикә, сабый Габдессәлам* (Әшле). 1 – صبى) мальчик, юноша; парень; 2) мальчик, подмастерье, ученик [Баранов, с. 540]. صبية – девочка, девушка [Баранов, с. 540]. Бу сүз яңа туган балалардан алып, нигездә, 4–5 яшькә кадәрге, сигез, тугыз, хәтта бер очракта 15 яшьтәгеләргә дә карый. Шушы төр документларда берничә урында *балига* алынмасы килә. Мәсәлән, унсигез яшендәге кыз баланың вафаты турындагы хәбәрдә *Балига Насыйбә, 18 яшендә* дигән

язма урнаштырыла. Кенәгәләрдә бала төшенчәсен бирүдә бала сүзе очрамый, әмма үлү сәбәпләрен күрсәткән графада ***бала*** *тугырмакдан вафат булды* (Әшле); ***Бала*** *кәтүрмәк зәхмәте илән вафат улды* (Комарау) мисалларында әлеге лексема кулланыла. Балалар авыруы (кызамык) атамасы урынына *углан зәхмәте* термины файдаланыла.

Метрика китапларында *углан* сүзе бала төшенчәсен белдерсә, *угыл* лексемасы 'ул' мәгънәсендә килә: *Тобол губернасы шул ук өязе Әшле авылының мәнщүрле мәхәллә имамы мулла Искәндәр Кубшан* ***углы*** *никах хотбәсене укудыгыма әлимза кылдым* (Күкрәнде).

'Бер нәселдән булган, туган кешене' татар әдәби телендә *кардәш, карендәш* диләр. Бу ике атама тыва, чуваш, якут телләреннән башка барлык төрки телләрдә кулланыла. *Карендәш* формасы борынгырак санала һәм сүзнең килеп чыгышы *карын+даш* буларак аңлатыла [Покровская, с. 38]. Документларда *тугма карендәше, дугма карендәше, тугма агасы, тугма ахы, карендәше, бертугма карендәше* атамалары очрый. Соңгы елларда беренче вариант активлашса да, борынгырак чорда, киресенчә, карендәш лексемасы еш очрый. Ф. Хисамова XVIII йөз эш кәгазьләрендә *карендәш* лексемасының кулланылуын ассызыклый [Хисамова, б. 47]. XVIII гасыр шагыйре Габдессәлам шигырьләрендә шулай ук *карендәш* термины килә [XVIII гасыр татар әдәбияты, б. 50]. Г. Тукай иҗатында алар икесе дә урын ала [Габдулла Тукай, б. 396–397]. Без тикшерә торган текстларда әлеге лексема нәкъ шул төшенчәләрне белдереп килә: *Кияү тарафыындан* ***карендәше*** *Габбас Бәдрәш углы вәли вәкил булды* (Күкрәнде); *Кияү тарафыындан* ***карендәше*** *Мәләх Бикмәмәт углы вәли вәкил булды* (Әшле); *Кыз тарафындан* ***карендәше*** *Ибраһим Кырымшак углы вәли вәкил булды вә кияү тарафындан* ***карендәше*** *Йыйанхуҗа Әбуталиб углы вәли вәкил булды* (Комарау).

Карендәш сүзе кыз лексемасы белән янәшә *кыз туганым* дигәнне аңлата: *Мәзкурә* ***кыз карендәшем*** *Аидбикә өчөн вәли вәкил карендәше Колмөхәммәд Әлмөхәммәд углы әлимза кылдым* (Күкрәнде); *Мәзкурә* ***кыз карендәшем*** *Уразбикә өчөн вәли вәкил карендәше Габделгази Хәлил углы әлимза кылдым* (Әшле); *Мәзкур шартга* ***кыз карендәшем*** *Бибиҗәмал Этбакмас мәрхүмнең кызының ризалыгы илән мән вәли вәкил булгучы Ибраһим Кырымшак углы әлимза кылдум* (Комарау). Мисалларда, алдагы баганалардагы мәгълүмат буенча, беренче ике очракта бертуганнар аңлашылса, соңгысында атасының бертуганы күздә тотыла. Һәр төр документларда да мондый мисаллар бар.

Тугма карендәше, дугма карендәше, кардәше, тугма агасы, агасы, тугма ахы лексемалары документларда аерым урыннарда шулай ук бер төшенчәне белдереп килә дип нәтиҗә ясарга мөмкин, әмма *карендәш* сүзенең *абый* яки *эне* атамаларының кайсы очракта кайсын белдерүен текстларда аңлау мөмкинлеге юк.

Бер үк документның ике баганасындагы мәгълүматны янәшә куеп карасак, *карендәш* атамасының беренче очракта килен белән аның бертуганын белдерүен, ә кияүнең карендәше Баһаведдин Гали углы белән бертуганнар түгеллеген күрәбез: *Кыз тарафындан* ***карен-***

дәше Зәйнеддин Сәйфеддин углы *вәли вәкил булды вә кияү тарафыннан* ***карендәше Баһаведдин Гали углы*** *вәли вәкил булды* (Әшле); *Тобол губернасы шул ук өязе Әшле иленең* ***Олобикә Сәйфеддин кызыны*** *никахландырылды, яше 17 дә; шул ук илнең* ***Садыйк Рамазан углына,*** *яше 43 дә* (Әшле).

Тугма карендәш атамасы барлык текстларда да актив кулланыла: Комарау документларында *дугма карендәше* (т–д тәңгәллеге) варианты да очрый: *Кияү тарафындан атасы илән* ***дугма карендәше*** *Хәсән Гомәр мәрхүм углы вәли вәкил булды* (Комарау). Комарау китапларында *Кияү тарафындан* ***бертугма карендәше*** *Сәйфулла Дусмөхәммәд углы вәли вәкил булды* мисалында бертуган булуын аерып, *бертугма карендәш* атамасы кулланыла. Андый очрак Күкрәнде текстларында да урын ала: *Кияү тарафыдин* ***бертугма*** *Габдулла Ниятбакый вәли вәкил булды* (Комарау). Бер генә документта урын алган *атасының карендәше* мисалы да конкрет очракка басым ясый, ягъни атасының туганы икәнлеген ассызыклый: *Кыз тарафындан* ***атасының карендәше*** *Әбелкасыйм Хәбибулла углы вәли вәкил улды* (Әшле).

Әйтеп узганыбызча, каралган барлык документларда да *карендәш – кардәш* вариантларыннан *карендәш* очрагы гаять актив. Комарау текстларында *карендәш* атамасы кебек үк *тугма кардәш, кыз кардәшем* атамаларында *кардәш* сүзе килә һәм аерым гына да кулланыла: *Кыз тарафындан* ***кардәше*** *Ислам Кодунай углы вәкил булды вә кияү тарафындан* ***карендәше*** *Хөсәен Нәүрүз углы вәкил булды* (Комарау); *Мәзкур шартга* ***кыз кардәшем*** *Бибибостанның ризалыгы илә мән вәли вәкил булгучы Надир Мөхәммәдриза углы әлимза кылдум* (Комарау); *Кияү тарафындан* ***тугма кардәше*** *Габдерәшид Моратбакый углы вәкил булды* (Комарау).

Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә *ага* сүзенә түбәндәге аңлатма китерелә: 1) яшь ягыннан сөйләүченең үзеннән олы булган ир туган, абый; 2) өлкән яшьтәге ир кеше; 3) сөйләүченең үзеннән олырак булган ир кешегә мөрәҗәгать итү сүзе; 4) өлкән, хөрмәтле кеше; аксакал [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, б. 56]. Аталган кешедән яшь буенча олы булган ир туганны без караган метрика кенәгәләрендә *тугма агасы, агасы, тугма ахы, ахы* һәм күп очракта *тугма карендәше* лексемалары белдерә. Алдагы мисалда кызның шаһиты *тугма агасы* дип китерелсә дә, әтиләре башка булганлыктан, бертуганнар дип әйтә алмыйбыз: *Кыз тарафындан* ***тугма агасы*** *Садыйк Исән углы вәли вәкил булды вә кияү тарафындан* ***тугма карендәш****е Тукдаган Габделбакый углы вәли вәкил булды Тубыл губернасы шул ук өязе Кундан иленең Нәзирә Ханнанҗар кызыны никахландылды, яше 19 да; шул ук өязе Ләчек иленең Тукдабай Габделбакый углына, яше 26 да (Күкрәнде). Ага* сүзе үзе генә дә документларда очрый: *Кияү тарафындан* ***агасы*** *һәм карендәше Кормангали Сәфәргали углы вәли вәкил булды* (Комарау).

Ахы лексемасы (*ахы* – гарәп алынмасы: أَخ – брат [Баранов, с. 31]) документларда ялгыз гына да кулланыла, *тугма ахы* варианты да бар.

Мисаллар: *Кияү тарафындан* ***тугма ахы*** *Нияз Аедмөхәммәд углы вәли вәкил булды* (Әшле); *Насбикә өчен вәли вәкил* ***тугма ахы*** *Нигъмәтулла Мөхәммәдулла әлимза кылдым* (Күкрәнде).

Күкрәнде китапларындагы *Кияү тарафындан* ***ахы*** *Дустмөхәммәд Аидмөхәммәд углы вәли вәкил булды* мисалында, кияү Калмөхәммәд Аидмөхәммәд углы булганлыктан, Дустмөхәммәд Аидмөхәммәд углын һәм Калмөхәммәд Аидмөхәммәд углын бертуганнар дип фаразлыйбыз.

Бер документтан алынган әлеге ике мисалдагы *Кыз тарафындан* ***тугма ахы*** *Сәфәр Кадыйргали углы вәли вәкил булды* (Әшле); *Мәзкурә кыз карендәшем Зөлхия өчен вәли вәкил* ***ахы*** *Сәфәр Кадыйргали углы әлимза кылдым* (Әшле) *тугма ахы, ахы* атамаларының бер туганлык мөнәсәбәтен атавы күренә. *Ахы* сүзе XVIII гасыр шагыйре Габделмәннан Мөслимов шигырьләрендә шулай ук *ир туганы* мәгънәсендә килә [XVIII гасыр татар әдәбияты, б. 130].

Әшле документларында бер урында гарәп алынмасы *гамм* очрады: عم – дядя (со стороны отца) [Баранов, с. 689]. Бу очракта никах документын тутыручы, мәгълүматны конкретрак бирү максатыннан, әлеге сүзгә мөрәҗәгать итә дип уйлыйбыз: *Кияү тарафындан* ***гамме*** *Баязид Гали углы вәли вәкил булды.*

XIX гасыр метрика кенәгәләрендә никах буенча туганлык терминнарыннан *ир, хатын, кияү, килен, кайне, кайнана, йизни* атамалары очрады. Мисаллардан күренгәнчә, алар бүгенге көндә дә татар әдәби телендә һәм сөйләшләрендә актив лексика составында.

Күкрәнде, Әшле, Комарау никах документларында – барысында да шаһитлар түбәндәгечә бирелә: *Кыз тарафындан тугма карендәше Этимгән Уразгали углы вәли вәкил булды вә кияү тарафындан тугма карендәше Баһаветдин Гали углы вәли вәкил булды* (Күкрәнде); *Кыз тарафындан әтекәсе Бикбулат Кубшан углы вәли вәкил булды вә кияү тарафындан карендәше Хафиз Кинҗә углы вәли вәкил булды* (Әшле); *Кыз тарафындан карендәше Сәйфулла Дусмөхәммәд углы вәли вәкил булды вә кияү тарафындан атасы Нийаз Йагкуб углы вәли вәкил булды* (Комарау). Мисаллардан күренгәнчә, никах укылачак кыз белән егетне *кыз* һәм *кияү* дип язалар, ягъни егетне кияү дип атасалар да, кызны килен дип күрсәтмиләр**.** Документларда *килен* сүзе ‘ир кешенең улының хатыны (каенатаның килене)’ төшенчәсендә кулланыла: *Мәзкур шартга* ***киленүм*** *Хөснижамалның ризалыгы илән мән вәли вәкил булгучы Сәфәр Әвнәк углы әлимза кылдум* (Комарау). Кияү сүзенең ‘өйләнеп йөргән егет’ мәгънәсеннән тыш, ‘кияүгә чыгучының кызының ире’ төшенчәсен белдереп килгән очракка да мисал бар: *Кыз тарафындан* ***кияве*** *Кодаш Билал мәрхүм углы вәли вәкил булды* (Комарау). Моның шулай икәнлеген алдагы текст ачыклый: *Мәзкур шартга мәзкурә каенанам Тәбиянең Сәфәргали кызының ризалыгы илән вә әмере илән мән* ***кияү*** *вәкил булгучы Кодаш Билал мәрхүм углы әлимза кылдум* (Комарау). Никах документларында бары тик кияү белән киленнең яшьләрен күрсәткәндә (кайбер очракларда) *егет* атамасы урын ала: ***кыз*** *унйите йәшендә,* ***йегет*** *йегерме алты йәшендә* (Комарау).

Ир – хатын атамалары документларда хәзерге татар әдәби телендәге кулланылышта килә: *Корбанбакый Яңабай углы **хатыны** Янбикә Йумаш кызыны **иренең** әмерене инкяр кылыб, әҗнәбиләрнең өйләренә чыгыб йөрүдеге сәбәбле вә мәхәббәте йуклугындан халегъ улунган* (Әшле); *Тобол губернасы шул ук өязе Әшле иленең Балда Габдерәхим углы **хатуны** Мөслимә мулла Кадергали кызыны халегъ кылды, илле сумлук ат, илле сум акча бәрабәренә* (Әшле). *Тобол губернасы шул өйәзе Комарау иленең Җәләледдин Җәгъфәр углы **хатыны** Уразабикә Нәкыйб кызына талак вакыйг улынды* (Комарау). Талак текстында бер очракта *хатын* лексемасына өстәмә мәгълүмат кителә: *Тобол губернасы шул өязе Ишәй иленең асдавнуй казак Сөйүҗбакый мәрхүм кызы Бибишәрифәгә шул ук өязенең Хан иленең зирагатьче Мөхәммәдәмин Мөхәммәдкәрим углы **никахда улан хатуны** Бибишәрифәгә үз ихтыяры илән үзе тәләб җәмигъ хокук никахны мәзкур Бибишәрифә илән хазир гуаһлар хозурында бер талак баин илән талак кылдум*. Комарау текстларында талак документларында берничә урында *зәүҗ* (хатынның ире), *зәүҗә* (ирнең хатыны) атамалары кулланыла: *Хатун улан Фатыйма мәзкур **зәүҗенең** бер талак бәин илән талак кылмаклыгыны кабул әйләде*. Аларны вафат булганнарны теркәү кенәгәләрендә дә очратырга мөмкин: ***зәүҗ** Аллаяр, **зәүҗә** Туйбикә* (Әшле). Өйләнешүчеләрнең шаһитлары саналган графада *зәүҗәен,* ягъни ‘ир белән хатын’ атамасы килә: ***Зәүҗәйеннең** ризалыкларының шаһидләре* (Комарау).

Каене – каенана пары без тикшерә торган текстларда шулай ук очрады. «Каен» сүзе – татар телендә һәм күпчелек төрки телләрдә никах буенча туганлык төшенчәсен гомумиләштерә торган термин һәм ул «без конкретизирующих его значение слов передаёт в тюркских языках лишь идею родства по мужу и жене» [Рамазанова, с. 102]. Татар телендәге *каената, каенана, каенага, каениш, каенигәч* атамаларының беренче компоненты – *каен* сүзе. Безнең тарафтан каралган документларда *кайны, кайнана* терминнары кулланылган: *Мәзкур шартга мәзкурә **кайнанам** Тәбиянең Сәфәргали кызының ризалыгы илән вә әмере илән мән кияү вәкил булгучы Кодаш Билал мәрхүм углы әлимза кылдум* (Комарау); *Кыз тарафындан **кайне** Сәфәр Әвнәк углы вәли вәкил булды* (Комарау). Әлеге ике атама да «Татар теленең зур диалектологик сүзлеге»ндә себер диалектларына сылтама белән урын алган: *кайным* себ. – каената. *Кайнысы, кәйнәсе үлеп киткән.* – төм.; *Кайныма эткә тибес пес* – тбл.; *Пы кайным үстергән пыйас* – твр. [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, б. 377]; *Кайнана* себ. – каенана. *Тәлил тә тартып утырадым кайнана абыс тип.* – брб. д. [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, б. 377].

Йизни термины Күкрәнде, Комарау документларында очрый: *Кыз тарафыдин **йизнәсе** йасаклы Гыйбаш Илйас углы вәли вәкил булды* (Күкрәнде); *Кыз тарафыдин **йизнәсе** Әхмәд Хуҗа углы вәли вәкил булды* (Күкрәнде); *Кыз тарафындан **йизнәсе*** Нияз Этимгән *углы вәли вәкил булды* (Комарау).

Шул рәвешле, туганнарны, никах, талак һәм вафатларны теркәп барган Күкрәнде, Әшле һәм Комарау юрталары текстлары шул чорның бу төр документларына куелган таләпләргә туры китерелеп төзелгәннәр һәм аларда күптөрле туганлык терминнары урын алган. Утыздан артык туганлык атамасының зур күпчелеген гомумтөрки сүзләр тәшкил итә, берничә гарәп алынмасы очрый. Метрика кенәгәләрендә кулланылган бу сүзләр татар әдәби телендә һәм себер диалектларында бүгенге көндә дә актив лексика составында.

Әдәбият

Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. 3-е изд., стер. М., 1958. 186 с.

Габдулла Тукай: Шигърият теле : Сүзлек = Габдулла Тукай: Язык поэзии: Словарь: ике китапта. 1 нче китап / К.Р. Галиуллин, Р.Н. Кәримуллина. Казан: Мәгариф, 2009. 503 б.

Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: Изд-во АН СССР, 1961. С. 11–81.

Рамазанова Д.Б. Термины родства и свойства в татарском языке: в 2 кн. Казань: Татар. кн. изд-во, 1991. 190 с.

Старотатарская деловая письменность XVIII в. Казань: Татар. кн. изд-во, 1982. 171 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. 6 томда. Тулыл. һәм төзәт. 2 басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2020. 751 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. 643 б.

XVIII гасыр татар әдәбияты. Поэзия. Казан: Дом печати, 2006. 363 б.

Фәйзуллина Г.Ч., Кадыйрова Э.Х. Тарихи-лингвистик чыганак буларак XIX гасыр һәм XX гасыр башы метрика язмалары // TATARICA. 2021. № 2 (16). С. 7–24.

Хисамова Ф.М. XVIII йөздәге татарча эш кәгазьләренең тел үзенчәлекләре Казан: Казан ун-ты нәшр., 1981. 162 б.

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ, проект № 20-412-720008 «Метрические записи XIX – начала XX вв. о тобольских и тюменских бухарцах как историко-лингвистический источник»

Тикшеренү «Метрические записи XIX – начала XX вв. о тобольских и тюменских бухарцах как историко-лингвистический источник» исемле 20-412-720008 фәнни проекты кысаларында РФФИ финанс ярдәме белән башкарылды

Кадирова Энҗе Хәнәфи кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Фәйзуллина Гүзәл Чахвар кызы,
филология фәннәре докторы, доцент, Төмән дәүләт университетының башлангыч һәм мәктәпкәчә белем бирү теориясе һәм методикасы кафедрасы профессоры